

MIKES KELEMEN FLEURY-FORDÍTÁSAI

Mikes Kelemen Claude Fleurytől olvasott könyveiből készült fordításait egy régi kéziratköteg tartalmazza. Az autográf kézirat tintaszíne egyenletesen barna; a viszonylag kevés javítás és a sorok rendezettsége, gondos szerkesztése szerzői tisztázatra vall. A kávébarna színű, újabb keletű egész bőrkötésre rá van ragasztva a régi sötétbarna töredékes, rongált bőrfelület.¹ Két és fél évszázad is eltelt azóta, hogy a Rodostón alkotó író s fordító a teleírt papírkoncokból gondosan bekötött szerzői kéziratrá formálta *Az Izraéliták Szokásáról* és *A Keresztényeknek Szokásiról* c. munkáját. Halála után néhány évtizeddel ez is hazakerült a rodostói levélfő irodalmi hagyatékával együtt,² de viszonytagságos útját folytatva, a Kulcsár-könyvtár árverése után, egy derék könyv- és ritkasággyűjtő hagyatékából került a Nemzeti Könyvtár kéziratárába.³ Elsőként Pulszky Ferenc foglalkozott vele, amikor beszámolt az ismeretlen Mikes-kéziratok előkerüléséről.⁴ Azután itt őrzött nemzeti kulturális értékeink között több mint egy évszázada vár a sorára, hogy írója szándékának megfelelően, a többi kiadatlan Mikes-kézirattal együtt, kinyomtatásra kerüljön.

A forráskutatás előzményeiről

Pulszky szerencsés fölfedezését követően, Abafi Lajos a kéziratot leíró, ismertető közleményében részletesebb tájékoztatást adott róla.⁵ A kéziratosa munka eredetijét kutatva, már az első forrástörténeti dolgozat szerzője, Szilasi Móricz rámutatott a Mikesfordítás francia alapművére, Cl. Fleury, *Moeurs des Israélites* (1681) és *Moeurs des Chrétiens* (1682) könyveire hivatkozva. Ő utalt első ízben arra, hogy a XVIII. század végén Kopácsy József is lefordította. A kettőt összevetve arra a következtetésre jutott,

¹ OSZK Quart. Hung. 1098. A 4° rétv. kézirat első része *Az Izraéliták Szokásáról* a szerző lapszámozásában 151 oldal; a második rész *A Keresztényeknek Szokásiról* Mikes lapszámozásában 249 oldal.

² A kézirat hazakerülésére vö. a Mikes-kéziratok sorsára vonatkozó összegezést, Mikes ÖM II. Bp. 1967. 907–914.

³ I. m. 910; a címlap alján beírás: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. December 10-én.”

⁴ *Mikes Kelemen kéziratai*. Fővárosi Lapok 1874. XI. 144. sz. június 26. 630–631; uő. *Mikes Kelemen ismeretlen kézíratairól*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam X. 1874/75. 155–160.

⁵ *Mikes Kelemen*. Bp. 1878. 124–125.

hogy Mikes kéziratosa munkája meghaladja Kopácsy fordítását.⁶ Egy évtized múlva Schwarzenberg József — Szilasi cikkének ismerete nélkül — tartalmi ismertetést adott az *Izraéliták*ról, forrásutalás nélkül.⁷ Ennek alapján Kohn Ármin újra kiderítette Mikes forrását. Úgy látszik, hogy ő sem olvasta Szilasi írását, mert Fleury első (1681) kiadására célozva, egy német fordítás (1744) alapján tételezte föl Fleury szerzőségét.⁸ A század végén Papp Endre az eddig közölt ismereteket összefoglalva, Fleury fróji-tudósi erőit hangsúlyozza; XIV. Lajos kora egyik legtevékenyebb egyházi frójának tartja a francia szerzőt. Különösen „egyszerű és vonzó előadását” dicséri.⁹ Utánaézt annak is, hogy Fleury művei közül „egyik-másik gallicán szelleme miatt »index«-be, az egyháziilag tiltott olvasmányok lajstromába került”.¹⁰ Mikes fordításáról főleg azt jegyzi meg, hogy „minden lényegesebb változtatás nélkül” fordította le; „[...] egyszerűsít, a közbevetett mondatokból, a felhozott példák közül egyet-mást elhagy [...]”. A rodostói fró vonzó nyelvi köntösbe öltöztette a művelődéstörténeti érdekű francia munkát. „Kár azonban, hogy ez a keresetlenség a mondatfűzéseiben is érvényesül s előadása helyel-helyel pongyolává válik.” Mikes híven fordít, de nem törődik sokat a mű tudományos jellegével, pl. nem törekszik a margószéli bibliai hivatkozások és forrásutalások teljes visszaadására, mint később Kopácsy.¹¹

Egy évtized múlva Dézsi Lajos csupán a meghatározott forrásmunka rögzítésére szorított.¹² Kürty Menyhért viszont bő tartalmi beszámolója mellett nemcsak Fleury történeti érzékére és a munka művelődéstörténeti jellegére hívta föl a figyelmet, hanem arra is, hogy Mikes fordításában a francia auktor művelődéstörténeti példáit magyar vonatkozásokkal szaporítja. Szemléletében történeti módszer követelésére neveli olvasóját; a szokások viszonylagosságának megértésére, a történeti időrend szem előtt tartására, a különböző felfogások kritikai vizsgálatára, összevetésének hasznára tanít. Kürty joggal föltételezi, hogy Fleury munkája Mikes „kedves olvasmánya” lehetett, és egyik főforrásul szolgálhatott *Leveleskönyve* ilyen elemekkel, témákkal tarkított vonatkozása-ihoz.¹³ A Mikes-fordítások kéziratainak fölfedezése után két évezeddal új problémák, a levélíró és fordító munkájának közös vonásai, az irodalmi levelek és fordítások összefüggései, a forráskutatás kibővülésének szellemi irányai, újabb nyelvi és stilisztikai kérdések kezdtek foglalkoztatni a szakembereket. „Ismét egy kérdés” — írja Kürty —

⁶ Mikes Kelemen két fordítása. EPHK 1880. 335; KOPÁCSY József, később veszprémi püspök kiadása, Veszprém 1801–1802.

⁷ Mikes Kelemen két munkája. Magyar Zsidó Szemle, 1891. 500.

⁸ Mikes Kelemen két munkája. Uo. 1891. 543.

⁹ Mikes Kelemen kiadatlan kéziratai. Bp. 1895. 4, 23.

¹⁰ Könyvtárcmet nem említi, de ilyen pl. Fleury rodostói könyvtárban is olvasott *Katekizmus*a (F. H. REUSCH, *Index der verbotenen Bücher*. Bonn 1885. II. 589), vagy a *Sur les libertés de l'église gallicane*, Discours 9e N. PATOUILLET; *Dictionnaire des livres jansénistes...* Anvers 1752. I. 450 stb.

¹¹ I. m. 1895. 27–32.

¹² Mikes fordításairól. ItK 1904. 177.

¹³ Mikes Kelemen kiadatlan munkái. Egri Főgimn. Értesítő 1906–1907. 5, 26, 28–30, 55–56. — Feltűnő, hogy NAGY József, *Fleury Kolos* (Bp. 1906. 28. Klny. a Magyar Paedagógia XV. évf.) írásában meg sem említi, hogy Mikes Fleury műveit fordította.

„mely éppen úgy várja még a feleletet, mint az a sok más, melyek e kéziratos művek körül végzett vizsgálódásaim közben lépésről lépésre feltűnedeztek. Talán eljön az idő, mikor az irodalom elrejtett kincsei iránt érdeklődők ezekre nézve is kielégítő felvilágosítást kaphatnak, mikor Mikesnek, egyik legnagyobb stilisztánknak, a *Törökországi Leveleken* kívül e művek alapján is összefoglalják frói sajátosságait s megállapítják nyelvének szabályait.”¹⁴ S bár a Mikes-kutatás azóta sok mindent fölszínre hozott, Kürty reményei csak részben teljesültek, mivel Mikes kiadatlan munkáinak napfényre kerülése csak az utóbbi két-három évtizedben valósul meg. A század elején Király György összegezte a fordításokkal kapcsolatos forráskutatások értékelhető eredményeit.¹⁵

Új irányba terelte a forráskutatók érdeklődését Zolnai Béla Rákóczi rodostói könyvtáráról szóló közleménye. A Thaly által kiadott César de Saussure iratainak függelékében közölt „Rákóczi rodostói ingóságainak jegyzéke, 1736” a fejedelem könyvtárának jegyzékét is tartalmazta: „Catalogue des Livres de la Bibliothèque.”¹⁶ A Rákóczi halálát követő évben készült listát szemügyre véve, a nyolcadretű könyvek között Zolnai rábukkant az érintett francia forrásmunkára; a könyvlista általa számozott rendjében így azonosította:

105. „[Moeurs des chrétiens 1 tome 8°.] Claude Fleury: Moeurs des Chrétiens, Paris, 1682, 1 vol. 12°. Mikes lefordította, vö. Király György, Egyet. Phil. Közl. 1912. 28. 1.”

106. „[Moeurs des Israelites 1 tome 8°.] Claude Fleury: Les Moeurs des Israélites, Paris, 1681, 8°. Több kiadása van. Mikes lefordította. 1801-ben Veszprémben is megjelent egy magyar fordítása (Bpesti egyet. könyvt. „Aa 3010”).”

Mínhogy Zolnai több Mikes-fordítás francia forrására utalt nagy erudíción alapuló bibliofil közleményében,¹⁷ föltárult a levéltár és fordító olvasmányainak tárháza, Rákóczi rodostói könyvtára. Pár év múlva Zsoldos Jenő foglalta össze a forráskutatások eredményeit, különös tekintettel a bibliai, a midras és a zsidó elemekre Mikes *Törökországi Leveleiben*.¹⁸ Még egy mozzanat érdemel figyelmet Mikes és Fleury kapcsán. Zolnai újabb tanulmányában föleleveníti a gallicanizmust, mivel hozzátartozott Fleury szellem-történeti képéhez. De túlzásnak tekinthető, hogy történeti kritikai módszerének reális értékelése mellett Mikes által lefordított műveit is a janzenista szellemű fordítások közé sorolja.¹⁹ A kiadatlan fordítások forráskutatásával végeredményben le is csillapodott a kevesek kezén megfordult Mikes-kézirat iránti érdeklődés.

¹⁴ I. m. 57.

¹⁵ *Mikes Kelemen fordításai*. EPhK 1912. 27–28.

¹⁶ *De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései 1740-ből [...] Lettres de Turquie et Notices de César de Saussure [...] Közli THALY Kálmán*. Bp. 1909. 365–368.

¹⁷ *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából. Bp. 1926. 27.

¹⁸ *A biblia, a midras és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben*. Magyar Zsidó Szemle. 1930–1931. Klny. Bp. 1931. 3.

¹⁹ *Mikes eszményei*. *Minerva*, 1937. 20–21; vö. ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Közép-Európában*, I. k. Kolozsvár 1944. 117. stb.

Az Izraéliták Szokásáról történeti időrendben megírt értekező munka. Az izraeliták életéről, szokásairól nyújt olvasmányos ismereteket Ábrahámtól Jeruzsálem pusztulásáig. A kétezer esztendőit magába foglaló áttekintést a szerző három nagy részre osztotta: Az első a pátriárkák ideje, „a kezdetek” leírása; a második Izrael népének Egyiptomból való kimenetelétől babiloni fogságáig tart, mely évszázadok az izraeliták „boldog állapotját” mutatják; a harmadik pedig a zsidók rabságból való megszabadulásától az Evangélium prédikálásáig, a hanyatlás, „lefelé való fordulás” ideje. E fő részek között „nagy különbözőést” látunk. Különösen a középső szakasz, a fölemelkedés ismertetésére szánt (5–28. fejj.) terjedelmes anyag tanúsítja ezt a kezdetek (2–4. fejj.) és a hanyatlás (29–35. fejj.) bemutatására szolgáló szerkezeti arányokkal szemben. Az izraeliták rítusos életmódja az egykorú népekkel történő összehasonlítás folytán párhuzamba állítható a görög, római, perzsa, egyiptomi viszonyokkal, s a szomszéd népektől eltérő szokások jellemzése tovább szélesíti a munka művelődéstörténeti kitekintésének határait.

A Keresztényeknek Szokásairól az előzményekre utalva, a „valóságos izraeliták” és az első keresztények idejétől indul. Négy részből áll. Az első az őskeresztények szokásairól, Krisztus Jézus életéről, a keresztényi rendtartásról szól, Jeruzsálem pusztulásáig; a második az üldöztetéseket, a „három első saeculum alatt való időt” írja le; a harmadik az anyaszentegyháznak „szabadságban való létit” adja elő Nagy Konstantintól; a negyedik a változások okait keresi, amelyek „az óltától fogvást lettenek”, ti. kikezdték a keresztények szoros életmódját, ősi erkölceit és bevett szokásait. Az első részt két „beszélgetés” (2–3) alkotja, a másodikat harminc (4–33), a harmadikat huszonegy (34–54), a negyediket tizennégy (55–68). Erről a felosztásról az első beszélgetés tájékoztat. Az utolsó (69) a „Bé fejezés”. A befejezésben mindkét könyvet egybefoglalva írja, hogy munkája az izraeliták és a keresztények szokásairól, az ó- és újtestamentumbéli hívek életéről szól.²⁰

Az izraeliták szokásairól, életmódjáról szólva, Fleury fogalmazásával, célzásaival korra társadalmának visszasságaira is utal. Biblikus moralista kritikai szemlélete léptenyomon megnyilvánul, s úgy látszik, hogy fordítja ezeket híven s vele egyetértésben tolmácsolja. Ez a társadalomkritika a munka, a munka kerülése, ill. a munkás életmód, a szegény—gazdag ellentét körül forog, s általában a gazdagok, a nemesség bírálatát váltja ki. A pátriárkák jószágairól és foglalatosságairól, s eledelükről szóló 3. és 4. Részben például ezt írja Mikes: *De ha szinte ökk ilyen gazdagok valának is, hejában nem hevertenek, hanem mindenkor dolgoztanak, ... mert ök a tselédet segítségül tartották, és nem azért, hogy magokat meg mentsek a munkától... Azt el lehet hinni, hogy az ilyen*

²⁰ A kézirat és a kiadások közti szerkezeti és szövegbeli eltérések és egyezések, illetve az egyes kiadások közötti javítások és bővítések nyomán megállapítható a Mikes-fordítás közelebbi forrása. Az *Izraéliták* esetében az 1701-es (és ezt követő 1712, 1713 stb.) nyolcadrétű kiadás; a *Keresztények* esetében pedig az 1690-es (és az 1700, 1701 stb.) típusú nyolcadrétű kiadás; az együttes kiadások közül csak az 1720-tól kezdődőek (pl. 1727 stb.) szövege a megfelelő.

egyaránsu és munkás élet vala az oka, hogy oly nagy öregségeket érhatték, és...²¹ A 6. Részben különösen azt emeli ki, hogy az izraeliták különbség nélkül szabadon dolgoztak, Dávidot is a mezőn találák, midőn Sámuel érte küldött, hogy királynak kenné föl. De akik a régi dolgokat nem ismerik, megütköznek a régi szokásokon; a *dolgosokrol, munkásokrol, és a pasztorokrol azt gondolják, hogy azok ostoba paraszt emberek voltak*, akik nyomorúságban és szegénységben éltek (aminek francia jellemzése erőteljesebb). Ezzel szemben nem gondolnak a mai állapotokra. *Azt pedig meg nem gondolják, hogy közönségesen azért nyomorultak a mi paraszt embereink, hogy a több embereknek szolgálai és mint egy rabjai, kik nem csak magoknak munkálodnak, hanem még mind azoknak, kik fellyeb valo renden vannak. A paraszt ember táplállya a városit, a birákat, a nemes embereket és az egyháziakat...* Mikes szinte minden rövidítés nélkül követi Fleury gondolatmenetét;²² abban is, hogy az izraeliták munkás társadalma leírásának éle a korabeli nemesi társadalom erkölce ellen irányul.

Tömören foglalja össze a szembeállítást a következő bekezdés. *De gondoljunk el egy olyan országot, amelyben a rendek között nintsen olyan nagy különbség, ahol a nemesi élet nem abból áll, hogy semmit ne munkálodgyanak, hanem hogy szorgalmatossággal meg tarttsák a szabadságot, azaz hogy csak a törvény alatt legyenek, a magokébol éllyenek, mástol ne fügjenek, és inkább kevéssel meg elégedgyenek, hogy sem mint rosz modal vagy hizelkedés által gazdagullyanak meg, amely országban meg vetik a henyélést, és tudgyák mi szükséges az élethez, és ahol nagyobra betsüllik az egésséget és az erőt a gyönyörűségnel; az olyan országban tehát sokal betsületeseb a földet mivelni vagy a juhokot örizni, mint sem az egész életet a játékban és a sétálásban tölteni. Nem kell azért a Plato respublikájában menni, hogy illyen emberekre talállyunk, mivel a világnak nagyob része eszerént élt csak nem négy ezer esztendeig.* Fleury eszményi állama az izraeliták országa.²³

Az izraeliták pásztori életéről és a mezei munkáról mondott dicséretet alátámasztja a görögök és régi rómaiak dolgos életmódja is, *mint hogy minden embernek keze és a munkára termet teste vagyon, azt tartották, hogy azzal dolgozni kell.* De nemcsak ők, az egyiptomiak és a perzsák is nagy becsben tartották a mezei munkát. Összegezősképpen még egy szembeállítás; a rabszolgák állapotának idealizálásával még szembetűnőbbé teszi a jelenkori parasztok nyomorúságát. *Hadgyuk el tehát az illyen gyermekségünköl fogvást valo gondolatokat, és a mi faluink helyet, ahol egy felöl egy kastélyt, más felöl holmi nyomorult házakot látunk, tekéntsük meg a romaiak nagy major házakot... a rabok*

²¹ „Avec toutes ces richesses, ils étaient fort laborieux, toujours...” Chap. III. Leurs biens et leurs occupations. — „Leurs valeurs servaient à les aider, non pas à les dispenser du travail.” Chap. IV. Leur frugalité. I. m. 1690. 23, 30–31. Erről a témáról Mikes *Leveleskönyvében* is olvashatunk. ÖM I. 19. lev. (1718), 74. lev. (1726) és 450, 590. l. jegyz.

²² „Quant on leur parle de laboureurs et de bergers, ils se figurent des paysans grossiers, menant une vie pénible et triste dans la pauvreté et le mépris, sans coeur, sans esprit, sans éducation.” — „Car c’est le paysan qui nourrit les bourgeois, les officiers de justice, et de finance, les gentilshommes, les ecclésiastiques...” Chap. VI. I. m. 51–52.

²³ „...ou vivre noblement ne fût pas vivre sans rien faire, ... Or il ne faut point recourir à la république de Platon pour trouver des hommes en cet état...” I. m. 53–54.

házaikat, azok a rabok pedig jobb állapotban valának a mi paraszt embereinknél... A gazdagság és szegénység állapota új jelenség, mutat rá a régi idők szokásainak ismerőjére;²⁴ a mezei munka megvetése pedig általánossá kezd válni, ami sok családi baj okozója. *De mostanában az a rossz, hogy a nemeseket és a gazdagokat a többi is akarja követni... azért is gondolnak ki minden nap újab újab mesterségeket, hogy egyik erszényből a másikában menjen a pénz; tsak az Isten is tudja, hogy ha ártatlané az ilyen modal való kereset... Nem kell tehát megvetni a dolgos izraeliták szokásait, ők azt tudták, hogy a munkára tételék az ember a földi paraditsomban... — „Ils savoient que l'homme avoit été mis dans le paradis terrestre pour y travailler...”²⁵ A bibliai alapelv hangsúlyozása erkölcsi nyomatékul szolgál a szerző társadalomkritikai fejtegetéseinek. A fordító és levélíró munkásságának, jól ismert morális kritikai szemléletének is jellemző vonása.*

Amíg a munka megvetése és a könnyebb pénzszerzés vágya a famíliák romlásához vezet, a munka szeretete az emberi kötelek szorosabbá fűzését eredményezi. Az izraeliták mulatságairól szóló 17. Részben ezt azzal vezeti be, hogy *a munka nem engedé nékiek, hogy minden nap vendégeskedhessenek, valamint tselekesznek mostanában a gazdagok, de... — fordítja a szót²⁶ a munkás izraelitákra — De a magok mulatására elegendő idejek vala, ugy mint szombatokon és a törvény szerént való innepeken, de még ezeken kívül a lakadalmakkor, a midön a juhokot nyirték, aratáskor, szüretkor, és amidön kalákában mentenek egy másnak dolgozni... — amikor a kölcsönös segítség napjai, a dolgos gyülekezetek a kerti mulatságok alkalmául is szolgáltak.*

Még az izraeliták életének árnyoldalai sem adnak okot a jelenkor magasztalására. Az igazság kiszolgáltatásáról értekező 26. Részben a zsidók városi élete kapcsán az emberi megromlással járó gonoszságról, húzás-vonásról olvashatunk. *David ki szaladván jérusalemből, az Absolon fel támadásakor, előnkbe adgya, hogy a harag és az egyenetlenség a jérusalem falain sétálnak szüntelen, a városban pedig a nyomoruság és az igazságtalanság, az utzáin az usora és a tsalárdság, de azt el hihetni, hogy se annyi perlekedések, se azok olyan közönségesek nem valának közöttök mint mi közöttünk.* Fleury ezúttal is a XVII. század végi franciaországi társadalomban tapasztalt káros jelenségekre céloz;²⁷ Mikes pedig egyszerűen átveszi magyar vonatkozásúvá módosított fordításában.

A könyv művészi, irodalmi szemlélete is a moralista nézőpont függvénye. Csak a jámbor izraeliták naiv pásztorköltészetét illeti elismerés, akik marhaórzés közben *idő*

²⁴ „Au lieu de nos villages, où nous voyons d'un côté des châteaux et des maisons de plaisir, et de l'autre de misérables chaumières: ...Ces esclaves étoient la plupart plus heureux que nos païsans: bien nourris bien vêtus, sans aucun soin de leurs femmes ny de leurs enfans.” I. m. 62.

²⁵ I. m. 67.

²⁶ „L'application au travail de la campagne ne permettoit pas de faire tous les jours des festins, et...comme font aujourd'hui la plupart des riches, mais...” — „où les voisins s'assembloient pour s'aider les uns les autres...” Chap. XVII. Plaisirs. I. m. 218–219.

²⁷ „David fuyant de Jerusalem.... dans ses ruës l'usure et la tromperie...” Chap. XXV. (valójában XXVI.) Administration de la justice. I. m. 322.

töltésnek kedviért, mulattságra való énekeket tsináltak. (3. Rész.)²⁸ Dávid maga is nagy poéta és fő musikás vala... — „David lui-même étoit grand poëte et grand musicien...”²⁹ A zsidók írtak könyveket is, hogy megismerjék Isten törvényét, a világ törtériáját, az izraeliták geneológiáját, királyaik életét. Ám idegen könyveket nem olvastak, mivel a nékik veszedelmes olvasás lett volna, mert azokból meg tanulták volna a pogányok helytelen és istentelen fabuláit... „... puisqu'ils y eussent appris les fables impies et extravagantes qui faisoient la théologie des idolâtres.” Az írástudók művelték a tudományt, de csak a papok és a proféták irnak vala historiákat... akik a dolgokat jól tudták, hiszen okos és értelmes öreg emberek voltak. „Les prêtres et les prophètes étoient les seuls qui se méloient de composer, surtout les histoires.”³⁰ A zsidó historikusok dicsérő jellemzése Fleurynél a görög történetírók elmarasztalására ifányul, ami enyhül a Mikes által kissé összevont részletben: az ő írásokban nem láthatni se hejában valóságot, se hízkelést, se elme mutogatást; ők a magok neveket fel nem tették, se el nem titkolták a királyokban vagy a királynékban valo fogyatkozásokat; akik a Dávid törtériáját írták, szintén úgy leírták egészen az ő véteit, valamint más egyéb szép tselekedeteit. Ők nem szoktak vala elöl járó beszédekkel élni, hanem a dolgot kimondották, mentől világosabban lehetet, és semmit ahoz magoktól nem tettek... nagy böltseséggel válogatták meg a dolgot, a melyről irtanak...³¹ (15. Rész.) Más műfajokat is műveltek, de nem voltak zsidó komédiaírók és tragédiaírók, mint a bálványimádó görögöknél, akik a vallással kereskedtek, s a „gyönyörűségnek szeretetin” forgó komédiák és a tragédiák a szüretkor valo vigassággal kezdettenek a bacchus tisztességére...³² (23. Rész. A bálványozásról.)

Míg a zsidók a lelki dolgokra, a jó erkölcsre törekedtek, a görögök a testi ékességet és az érzékenységeket részesítették előnyben, amikor a kép írásokban, kép faragásokban és a mesterséges építésekben foglalták magokat, a musikában igen gyönyörködtenek, és azt jól tudták; minden törvények, tudományok, tsak a földi dolgokat tekintették... azt ki ki tudja, hogy a görögök mely nagyra vitték vala a szemérmertlenséget, úgy annyira, hogy a nálók nem tsak szokásban, de még betsülteb vala. Az antik görög képzőművészetek elfogult jellemzése párosult a testi kultúra elmarasztalásával,³³ a fordításban erősen összevont szövegrész a kiadásban a muzsika és a költészet hasonló szempontú negatív megítélésével folytatódik. Visszatér a témára később, hogy micsoda állapotban

²⁸ „...les poésies pastorales n'ont point d'autre fondement ...et qui dans le grand loisir de cette espece de vie, et la belle humeur que ces beaux pais inspirent, faisoient des chansons fort naïves et fort agreables.” (Chap. III.) I. m. 27.

²⁹ Chap. XV. I. m. 192.

³⁰ I. m. 163–164, 201

³¹ „Ils ne font ny preface ny transitions: ce ne sont que des faits racontez... et mettent l'action devant les yeux du lecteur, par une narration tres-vive... Les Hebreux n'écrivoient pas moins bien dans tous les autres genres. Les loix sont écrits avec clarté et breveté.” I. m. 204–205.

³² „La comedie et la tragedie commencerent par les réjouissances des vendages en l'honneur de Bacchus...” Chap. XXII. (valójában XXIII.) Idolatrie. I. m. 280.

³³ „La peinture, la sculpture et l'architecture regardent le plaisir des yeux... Aussi on sçait à quel point de dissolution les Grecs arriverent par ces beaux moyens: les impudicitez les plus abominables étoient chez eux, non seulement en usage, mais en honneur.” I. m. 277.

valának a zsidók a görögök birodalma alatt, a 31. Részben. Ezek „összelegyedvén” amazokkal, megismerték egymás kultúráját; a görög tudósok lefordították a zsidók szent könyveit, csodálták templomaik szépségét. A zsidók megismerték az erkölcsről „nagy kiáltással disputáló” görög filozófusokat, s a magukat „a fő mesterségekben foglaló” neves embereket; *némellyek közülök a rethoricára adták magokat, némellyek a vers tsinálásra, a kép irok, képfaragok, az áts mesterek nagy betsületben valának közöttök, mások a geometriában, ástronomiában foglalatoskodtanak...*³⁴ De a görögök tudatlannak „barbarusoknak” tartották a zsidókat, mivel nem tanúsítottak érdeklődést profán művészeik iránt, Tacitus is elmarasztalta őket. *Tegyük azt is hozzája, hogy a sidok irtozván a bálványozástól, meg vetették a kép írást és a kép faragást, amely mesterségek igen kedveségekben valának a görögöknél; a sidok pedig semminek tarták a köből faragot képeket, mint olyan haszontalan munkákat, amelyek csak nevetésre valok, és amelyek csak a heverő embernek munkáji: ettől is vagyon, hogy az írás sok helyt a bálványokat hejában valóságának nevezi...*³⁵ Azt is el mondhatjuk, hogy a sidok nem halhatták irtozás nélkül az utálatos fabulákat, amelyekel tele valának a görög poéták; ezért is igen gyűlölték őket a gramatisták, akik a fabulákat magyarázák vala, és mind azok akik a versek éneklése után élődtenek, vagy akik betsületeket azok által keresék... egy görög gramatista mitsoda haragal nem halgatá az olyan sidot, aki a profétiákból szollot a bálványok ellen, aki Homérust tsalárd és hamis profétának mondá lenni, aki az istenek geneologiáit és szerelmit utálatosnak tartotta? aki az ő komédiájokot és Ceremoniájokot utálta, egy szoval, tsak a maga Istenét vallotta igazán valo Istennek lenni....³⁶ A pogány filozófusok nem hitték el a zsidók csodáit; a görögök örömet hallgatták a főníciaiak, az egyiptomiak és a zsidók más ellenségeinek gyalázkodásait, ebből származának azok a hazug fabulák, a melyeket ir Tacitus a sidok eredetéről...³⁷ Fleury természetesen a zsidó forrásoknak ad igazat, és védelmébe veszi a zsidó nemzetet a görög s római támadásokkal szemben. Sőt az üldözések idejére utalva, a keresztény mártírok előképének tartja az áldozatokat: *leg első példa az egész világ históriájában, kik a hitért holtanak volna meg, azon idő előtt nem látunk egy pogányt is, se egy philosophust, aki valamely kint vagy halált szenvedet volna a maga vallásáért...* (31. Rész.) S amint az utolsó időkben lévő zsidóknak szokásairól és a zsidók sokféle vallásáról és babonáságairól szóló utolsó (33. és 34.) részekben megtudjuk, sokan a görög nyelv tanulására „adták vala magukat”,

³⁴ „Tout le reste des Grecs étoit possédé de la curiosité et de l'amour des beaux arts: l'un s'appliquoit à la rethorique, l'autre à la poésie, l'autre à la musique: les peintres, les sculpteurs, les architectes étoient fort consideréz.” Chap. XXX (valójában XXXI). Etat des Juifs sous les Macedoniens. I. m. 374.

³⁵ „Ajoútez à cela, que l'horreur de l'idolatrie, faisoit rejeter aux Juifs la sculpture et la peinture, ces arts si chéris des Grecs...” I. m. 377.

³⁶ „Par la même raison, les Juifs ne pouvoient ouïr sans horreur, les fables impies, dont les poètes Grecs étoient remplis... tous les autres, dont la subsistance et la reputation étoit fondée, sur la poésie et la fausse theologie...” I. m. 378.

³⁷ „Les Grecs ainsi disposez écouterent volontiers les calomnies... Et de-là vinrent ces fables impertinentes, que Tacite debít si serieusement, quand il veut expliquer l'origine des Juifs, et faire le sçavant historien...” I. m. 381.

s más népekkel együtt élve, változtak erkölcsaik.³⁸ *De azt tsak meg kell vallani, hogy ezen utolsó időkben lévő sidóknak szokások igen meg romlottak vala... példa erről a Krisus, akit kínos halálal ölének meg... — Mind azon által, ilyen nép között marada meg a jó erkölcs, a tudomány és a vallás... le szálván tehát az évangéliumnak kegyelme ilyen szent állapotban lévő személyekre, könnyen tekkéletes keresztényeké tévé ezeket a valóságos izraelitákat.*³⁹ (35. Rész.) Ez a konklúzió megfelel Fleury könyve célkitűzésének, illetve ezt követő írása bevezető mondanivalójának.

Az izraeliták korabeli és modern ábrázolásával kapcsolatban érdekes megjegyzések olvashatók Mikes fordításában. A szerző abból indul ki, hogy bizonyosat nem lehet tudni, mivel a zsidóknak tiltott volt a „képírás” és a „képfaragás”, s így a görögök munkáira vagyunk utalva. *Nem szóllok a mostani kép irokrol, mivel annak nagyobb része ugy írja le...valamint mostanában viselik a köntöst, ki veszem a híres Raphaelt és más illyeneket, kik jól tudták a régi szokásokat... Már hozzászoktattak bennünket ahhoz, hogy a pátriárkáknak tsalmát (turbans) tésznek a fejekre és övig valo szakálal írják le... (10. Rész.) — jobb volna igazán s fogyatkozás nélkül leírni a régi dolgokat. De nem kell oly messzire menni a múltban, mert ha valaki meg látya a nagy atya képit tsak nem szár középig erő dolmányban, azt meg neveti, mivel nem szokot hozzá...⁴⁰ De az is furcsa, ahogy a „musikás” Dávidot ábrázolják, a kép irok hárfát adnak a Dávid kezében, nem tudjuk miért, mivel nem tudjuk azt, hogy mitsoda féle musikás volt. (15. Rész) — „Ainsi nous quand nous donnons une harpe à David, ce n'est que par conjecture...⁴¹ Mikes átveszi Fleury képírásra vonatkozó bíráló észrevételeit.*

De Mikes kéziratában nemcsak elhagyások, hanem rövid betoldások is vannak; ezek részben magyar vonatkozásúak, másrészt életrajzi körülményeivel kapcsolatosak. Egy ilyen passzus olvasható mindjárt a bevezető részben: *mi azt az országot birjuk, amelyet a pannonusok és a romaiak birták, mind azon által mennyire vagyunk szokásoktól; mitsoda nagy különbség nintsen a mi szokásunk között és azok a magyarok szokási között, kik ennek előtte hat száz esztendővel éltenek? még mostanában is mely nagy különbség vagyon a törökök és a kínaiak szokási között és a mi szokásink között? nem kel tehát tsudálni... A fordító szokása szerint a magyarokat szötte bele az összevetésbe, amint az kiderül a kiadás szövegéből.⁴² Másutt van egy betoldás a kínai császárról, ami nincs meg a francia kiadásokban. Mikesnek voltak olvasmányai Indiáról, Kínáról, levélíróként is emleget kínai motívumokat. Ezúttal így fogalmaz a 6. Részben: *azt tudjuk, hogy**

³⁸ Chap. XXXII. (helyesen XXXIII!). Moeurs des Juifs des derniers temps.— XXXIII (XXXIV!). Sectes et superstitions. I. m. 392–415.

³⁹ Chap. XXXIV (XXXV!) Vrais Israélites. I. m. 416.

⁴⁰ „Je parle des ouvrages des plus grands peintres, excepté Rafaël, Poussin, et quelque peu d'autres, qui ont bien étudié l'antique et les moeurs de chaque temps, ou comme ils disent, le costume...” Chap. X. I. m. 106, 112.

⁴¹ Chap. XV. I. m. 193.

⁴² „Nous habitons le même païs, qu'ont habité les Gaules, et ensuite les Romains. Combien sommes nous éloignés, de la maniere de viure des uns et des autres: et même de celle des François, qui viuoient il y a sept ou huit cens ans? Et dans ce siècle où nous sommes, quel rapport y a-t-il entre nos moeurs, et celles des Turcs, des Indiens, ou des Chinois? Donc...” I. m. 8.

kinában még most is szokás, hogy a tsászár a szántásnak idejekor nagy pompával mégyen udvarával az arra rendeltetett földet meg szántani maga, és ugyan bé vetni, és azután szabadul fel a szántás, ezel jó példát akarván adni az országban lévő gazda embereknek. Ezzel szemben csupán ez áll a francia forrásban: „Enfin l'histoire de la Chine nous apprend que l'agriculture y étoit aussi fort estimée dans les temps les plus anciens et les meilleurs.”⁴³ Tovább a 10. Részben az izraeliták ruházódása kapcsán ez olvasható: *főképpen meg mosták gyakorta a lábokat. mivel olyan forma kalapodiát viseltenek, valamint nálunk a barátok.* Mikes megjegyzése gyermekkori hazai emlékein alapul, hiszen a francia szövegben csak arról van szó, hogy a zsidók „parce que ne portant que des sandales...”⁴⁴

Személyes motívum, de már törökországi tapasztalatain alapul a 13. Rész következő mondata, amely a francia alapszöveg⁴⁵ átalakítása: *még mái napon is a törököknek sok ilyen szokások vagyon, egy irás tudó, áitatos török, egy kereszténynek a házában nem menne pénteken.* Hogy mennyire személyes megfigyelésről van szó, arról a levélíró tanúskodik; hivatkozik egy esetre a török vallásról s ünnepekről írva: *A törökök tisztelik a pénteket... azon a napon... egy áitatos török, a keresztény házában sem menne, a mint e velem meg történt.*⁴⁶

S végül még egy rendkívül érdekes török—magyar történeti vonatkozású betoldás egészen más összefüggésben, de föltehetően személyes élmény alapján. A 15. Rész „a gyermekek neveltetéséről, foglalatosságokról és tanulásokról” szól. Az izraeliták nevelési szokásairól, könyveiről, a nyelv, az írás, olvasás, muzsika tanulásáról, az egyiptomi, a régi görög, római iskolázással összehasonlítva számol be. A tanítás módszeréről szólva, egy sajátos módszerről tudósít: *a valo, hogy az tanítások köziben vagy példa beszédeket, vagy meséket elegyítettek, amelyek valamely valóságos dolgokat jelentettek. A szokás volt a régi tudosok közöt, hogy egymásnak meséket tsináltak, amelyek mély dolgokat jelentettek, és nehezek valának a meg fejezésre. erről példát látunk Samsonról és az ethiopiai királynéről. Azok a példa beszédek rend szerént versekre valának tsinálva, és azokat éneklették, ebből gondolom, hogy az izraeliták tanulták a musikát is, valamint a görögök, kik mind a musikára, mind az éneklésre tanították a gyermekeket. Valamég annyi könyveket nem irának, addig tsak az énekekben marada fent a nagy dolgoknak emlékezetek.* A Mikes által összevont francia szövegben is olvashatók a lényegi mozzanatok.⁴⁷ A fordító viszont így alakította a bekezdés végét: *régenten e szokás volt a*

⁴³ Chap. VI. Leurs occupations. Agriculture. I. m. 62.

⁴⁴ Chap. X. Leurs habits. I. m. 118.

⁴⁵ „Encore aujourd'hui les Mahometans ont plusieurs pratiques semblables: mais ceux qui en ont plus, et qui y sont attachez avec le plus de superstitions, sont les Indiens.” Chap. XIII. Purifications. I. m. 148–149.

⁴⁶ 181. lev. 1750. Mikes ÖM I. 271; vö. még a 4. lev. 1717. 37. lev. 1720. 42. lev. 1721. stb.

⁴⁷ „Ils usoient aussi de ses fables à la maniere d'Esophe, dont la fiction est si manifeste, qu'elle... Ces paraboles étoient d'ordinaire exprimées en vers, et les vers étoient faits pour chanter: ainsi je croy que les Israélites apprenoient aussi la musique... Avant l'usage des lettres, la memoire des grandes chose se conservoit par les chansons.” S folytatólag a múltból a jelenbe fordul: „Les Gaulois et les Germains en usoient encore ainsi du temps des Romains: et la même coütume s'est conservée jusques à present chez les peuples de l'Amerique.” Chap. XV. Education des enfans. Exercices. Etudes. I. m. 1690. 186–187.

németeknél. még mostanában is magyar országban; a törökkel való hadakozásokat versekre tsinálták, és azokat éneklék, való hogy tsak debretzenbe a koldusok. Mikes a magyar históriás énekekre tereli a szót, a hazai irodalmi hagyomány fennmaradására a XVIII. század elején. Látott s hallott dolgokra utalhat, amikor a kuruc fejedelem új apródjaként Kolozsvárról Szerencsre tartó Rákóczival Debrecenben járt 1707. május 4–6-án.⁴⁸ Gondolattársítása az énekvess magyar hagyománya, a történelmi tárgyú énekszerzés, Tinódi és Ilosvai énekmondó örökségének szóbeli közvetítéssel történő továbbélésére utal.

A könyv végén: „Fin” — a kéziratban vége. — jelzi a munka befejezését.⁴⁹ Mikes megtoldotta egy záró-fohással: *Ditsértessék az Izrael Istenének szent neve*. Hasonló jámbor tónusú záróakkord másutt is előfordul, például következő fordítása végén is.

A másik munka egyik gondolati alapvonása a krisztusi őskereszténység szegénységének hangsúlyozása. *A bizonyos, hogy mindenkor nagy szegénységben élt...* — „En effet il vécut toûjours dans une grande pauvreté...” — emeli ki a Krisztus Jézus életéről szóló 2. Beszélgetésben.⁵⁰ Az őskeresztény közösség, amelyben a híveknek *egy szívek vala és egy lelkek*, azon elv alapján formálódott, hogy *nem lehet addig a közönséges társaság tekkeltes, valamég az emberek azt mondgyak, ez a tiéd, ez az enyim...* — „Ils voyoient bien que pour faire une société parfaite, il falloit ôter le tien et le mien, et tous les intérêt particuliers...” (3. Beszélgetés. A jeruzsálemi anyaszentegyházról.)⁵¹ A keresztény erkölcsi intelm régóta érvényes: *Leg inkább a gazdagoknak jóvallyák vala, hogy szorgalmatossággal olvasnák a szent írást, azért hogy el kerüllyék a henyélést ... a predálást, huzást, vonást ne kövessék...* (8. Beszélgetés. A munkáról és a hivatalról.)⁵² Visszatérő moralista témakör a szegények és gazdagok életmódjának a munka és egészség révén történő szembeállítás: *azt láttjuk a közönséges nép közöt, hogy a mulattságot nem keresi, hanem a munkát, és a test mindenkor jó egészséges erőben vagyon. A mulattságot pedig tsak a gazdagok és a henyélők keresik, hogy még is enyhíttessék a henyéléstben valo magok meg unásokat.* (11. Beszélgetés. A keresztények szemérmetségel való magokviseléscről.)⁵³ A keresztény egyházi közösségek kezdetben igen szegényesek voltak, a hívek ajándékaiból tartották fenn magukat, segítték a mártírok árváit és a szegényeket; *jóságuk mind inkább ingo bingo jóvakból állot, eledel némüböl, köntösökböl és kész pénzböl...* (28. Beszélgetés. A szegényekre való gondviselésről.)⁵⁴

⁴⁸ Vö. II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei. In *Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710*. Összeállította, bev. jegyz. Esze Tamás. Bp. 1955. 553.

⁴⁹ I. m. 1690. 416. Más befejező fohászokra vö. Mikes ÖM. II. 1967. 902; ÖM III. 450, 776, 1044, 1080; ÖM IV. 699, 776; ÖM V. 910, 1583, 1738.

⁵⁰ *Les Moeurs des chrestiens*. Paris 1694. p. 2. Chap II. Vie de Jesus Christ.

⁵¹ Chap. III. Eglise de Jerusalem. I. m. 28.

⁵² „C'étoit particulièrement aux riches que l'on recomandoit de lire assidûment l'écriture, pour éviter l'oisiveté et la curiosité...” Chap. VIII. Travail. Professions. I. m. 71.

⁵³ „On le voit par l'exemple des pauvres et de tout le peuple, qui travaillent continuellement. Ce sont les riches et les gens de loisir, qui cherchent les divertissemens...” Chap. XI. Modestie et sérieux des Chrétiens. I. m. 86.

⁵⁴ Chap. XXVIII. Soins des pauvres. I. m. 172.

Nemcsak a hívek, papjaik is kevéssel beérték. *A püspökök és a töb egy háziak igen szegényül éltenek... valamint a köz renden valok...* — „Tous les clercs jusques aux évêques, vivoient pauvrement, ou du moins simplement, comme des gens du commun...” (32. Beszélgetés. A püspökökről és más egyháziakról.)⁵⁵

Néhány évszázad múltán romlottak az erkölcsök: nem lehetett megakadályozni, *hogy annyi sok számu új keresztények köziben ne szivárkozzék olyan állapot, a melyet a világi haszon keresés okozot... a buza mindenkor elegendes volt a konkolyal... a gyönyörűséghez való szeretet, a fősvénység és a nagyra vágyás fel serkenének, a világ ha keresztényé lett is, azal tsak világ marada, lassan, lassan, különböztetni kezdék a keresztényeket... A természetnek meg romlása mindent meg ront, viszá kezdének élni azal, ami addig jonak láttot lenni....* (4. Rész. 55. Beszélgetés. Hogy mennyire megbomlottanak és eltávoztanak a keresztények.)⁵⁶ A befolyásos egyháziak a jó erkölcsök visszaállítására, az eretnokségek megszüntetésére törekedtek. *A fejedelmek előtt valo tiszteleteket és hiteleket a püspökök arra fordították, hogy a népen valo huzást, vonást és az igazságtalanságokat meg gátolják... azt meg kell vallani, hogy mihent a világi uraságokat eszekeverték a papi rendel, az anyaszent egy ház rend tartásiban nagy fogyatkozások lettenek.* (58. Beszélgetés. A rómaiaknak a barbarusokkal való eszelegyedésekről.) Később a keresztény társadalomban súlyosodtak a bajok: *a fő renden lévők huzni, vonni kezdék a szegénységet...* (63. Beszélgetés. A penitenziatartásban való változtatásról.)⁵⁷

A vallás erkölcsi szemponttal párosult biblikus társadalombírálat nemcsak a kereszténység, hanem az antikvitás, a pogányok viszonylatában is érvényesül. Mint a zsidó-görögök őszövetségi tárgykörben már szó volt a bálványozók káros befolyásáról, itt keresztény—római összefüggésben emeli ki a szerző: *A pogányoknak szines jó erkölcsök oly tör volt, a melyben könnyen estenek a gyenge keresztények...* — „Les vertus aparentes des Payens étoient un autre piege pour les foibles.”⁵⁸ A jó erkölcsű keresztények azonban ellenálltak a pogány római nemzetségnek, melyet *rosz erkölcsök* vitt a romlás útjára, bűneik *pohára meg telvén, az Isten példás igasságot tett rajtok... a barbarusok... fel prédálák roma városát...* A kérdés egyetemes történeti jelentősége következtében kialakult polémiát idéző moralista álláspont szerint fogalmazódik meg az egyháztörténeti érdekű megállapítás: *e tehát a valóságos oka a romai birodalom elesésének, és nem a keresztényi vallásnak fel állítása okozá azt, a mint tartották a koron a pogányok, és — fűzi hozzá indulattal — amint Machiavélus és más egyéb istentelenek merék azt mondani*

⁵⁵ Chap. XXXIII. Evêques. Clergé.

⁵⁶ „C'est cette decadence qui me reste à expliquer... Voici donc en general quel a esté le progrès du relâchement... Il y avoit toujours de la zizanie mêlée avec le froment... Le monde devenu Chrétien ne laissoit pas d'être monde... La corruption de la nature empoisonne tout.” Chap. LV. IV. Partie. Relâchement des Chrétiens. I. m. 334.

⁵⁷ Chap. LVIII. Mélange des Romains et des Barbares. I. m. 359. — Chap. LXIII. Changement dans la penitence. I. m. 390.

⁵⁸ Chap. LV. I. m. 343.

az utolsó időkben. (56. Beszélgetés. A rómaiak megromlásokról.)⁵⁹ Fleury tudós kortársa, Bossuet is foglalkozik az okokkal egyetemes történeti áttekintésében, a „les Empires” c. harmadik részben.⁶⁰ Szerinte a római császárságot a polgári erények, a lakosok erkölcsse, a hadsereg szervezettsége és a szenátus ügyes politikája tette naggyá. Hanyatlásának két fő okát a pártoskodásban és a fényűzés hatásában látja. Mikes fordítása keletkezése körüli időszakban látott napvilágot Montesquieu: *Considérations...-ja*,⁶¹ aki „elmélkedéseiben” összefoglalja a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól szóló véleményeket és vitákat, s elmondja, hogyan vezetett a szabadság és a republikánus erények eltűnése a Római Birodalom bukásához.

A rómaiaknak a barbarusokkal való összeelgyedéséről írt s említett 58. Beszélgetésben sok szó esett a háborús évszázadokról, a galliai, németországi, itáliai részeken dúló harcokról, pusztításokról. A kereszténység ekkor is a békesség *fundamentuma* és a *felebaráti szeretet* hirdetője volt: *a való, hogy a keresztényekhez nem illik úgy az országokat való hódítás, mivel azok a nagy hódítások és országok nyerése nem más, hanem nevezetes és emlékezetes tolvajságok...*⁶² Fleury háborúellenes álláspontját olyan időben fogalmazta meg, amikor a két európai keresztény királyság, a Bourbon-dinasztia és a Habsburg-ház uralkodói kölcsönösen hódító háborúkkal voltak elfoglalva. A fordító Mikesnek pedig már voltak történelmi ismeretei a XVII. és XVIII. század fordulója körüli háborúkról.

Visszatérve a barbár időkre, előfordult, hogy az *anyaszent egy ház jóságát* is oltalmazni kellett különféle ellenségektől; *való hogy az anyaszent egy hazaknak nagy jóságok vala, de azokra szüntelen vágytanak a fejedelmek és az urak, akiknek mindenkor fegyver volt kezekben...* De nem hiányzott a fegyver a nagy tértfő kezéből sem: *Carolus magnus idejében törekedtek az egyház tekintélyét helyreállítani, a hitnek magva el vala ültetve saxonába, baviába, és az egész német országba hogy pediglen azt meg gyarapithassa azokban a kemény nemzetekben, kényszeríték fegyverrel meg halgatni a predikációt. Tehát őt eleinte sok erőszakal való meg térítések valanak...* (60. Beszélgetés. A napnyugoti szokásokról, és a tizedik saeculumban lévő rendeletlenségekről.)⁶³ Ilyen körülmények között a római katolikus hit aligha gyökeresedett meg ezekben az orszá-

⁵⁹ „Voilà les vrais causes de la chute de l'empire Romaine,.... — et comme Machiavel et les autres politiques impies et ignorans ont osé dire dans les derniers temps.” Chap. LVI. Corruption des Romains. I. m. 147. A Fleury által idézett hispániai születésű Orosius és galliai Salvianus (V. sz.) szerint is a rómaiak megromlásuk miatt Isten büntetéseként vonták magukra a barbár germán hódítókat; s már ekkor visszautasítják, hogy a kereszténység okozta volna a Római Birodalom hanyatlását. N. Machiavelli különösen a *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (1531) c. művében értekezett a római történetről.

⁶⁰ *Discours sur l'histoire universelle* à Mgr le Dauphin, pour expliquer la suite de la religion et les changemens des empires, par ... Paris 1681. 3e partie. — A libertinus Saint-Evremond más szemlélettel írt erről: *Réflexions sur les divers génies du peuple romain* (1663).

⁶¹ *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*. Amsterdam 1734. Paris 1748.

⁶² „Il est vrai que les Chrétiens ne sont pas si propres à devenir des conquérans, parce que les grandes conquêtes ne sont la plupart que d'illustres brigandages.” Chap. LVIII. I. m. 364–365.

⁶³ „...dans la Saxe, dans la Baviere, et dans tout le reste de la Germanie; mais pour l'affermir chez ces nations indomptables, Charlemagne avoit esté obligé de soutenir la prédication par le fer et par les supplices.” Chap. LX. Moeurs de l'Occident. Desordres du dixième siècle. I. m. 373.

gokban, amelyek később — a szerző szerint — az eretnekség, a reformáció fészkévé váltak.

Van a hadakozásnak még egy sajátos területe, a *fegyveres szarándokok* vagy a *keresztesek* muzulmánok elleni hadakozása. A hitetlenek elleni háború sok lelki jót ígért és testi, anyagi haszonnal járt, de még több erkölcsi visszásságot okozott. Fleury magáévá tette a korabeli jogos kritikát, amelyet Jean sire de Joinville históriájára hivatkozva írt le; Mikes szintén elfogadta a kritikai motivációt: *ugyan láttyuk is azt a historiákból, hogy a keresztes had hamisab volt a más féle hadnál, joinville pag. 32.... és hogy mindenféle vétek volt közöttök...* (64. Beszélgetés. A keresztesekről és az indulgenciákról.)⁶⁴ A levélírónak voltak erről különféle olvasmányai, de erkölcsi konklúziója hasonló: *akik erről irnak, nyilván fel teszik, hogy a keresztes hadnál el fajultab had nem lehetet mindenben, és nem kel csudálni, ha az Isten egyszersem áldotta meg a keresztes hadat...*⁶⁵

A moralista nézőpont érvényesül a patrisztika olyan retorikai s filológiai kérdéseiben is, mint a szentatyák szentírásmagyarázó munkásságának értékelése. Ezek a régi *szent predikátorok* röviden, „együgyűen” prédikáltak, beszédeikben, írásaikban nincsenek „haszontalan okoskodások”, kerülték a „haszontalan versenglést”, *nem igyekeztenek az ékesen valo szolláson, vagy hogy peroratiokot tsinállyanak... azért is nevezik az ő predikaciojokot homéliáknak, az az nyájás beszélgetésnek, oktatásnak...* (40. Beszélgetés. A prédikálásról.)⁶⁶ Szent Ágoston munkái között a *predikacioi leg együgyűbbek, azoknak stílussa könnyeb, mint sem a leveleknek*, mert tekintettel volt hallgatóságára, egy kis városkában prédikált hajósoknak, munkásoknak és kereskedőknek.

Mások viszont, mint Szent Cyprianus, Szent Ambrus és Szent Leó nagy városi hallgatóság előtt prédikáltak, *ezeknek predikaciojok pompásab és ékeseb...* — „Les sermons de S. Augustin... le stile en est bien plus coupé et plus facile que celui de ses lettres; parce qu'il prêchoit...” *Sokan a mi predikatorink közül mind más féle gondolatban voltak az atyák predikacioi iránt, ... nem kel azokra a fogatkozásokra vigyázni, a melyeket a mostani humanisták tulajdonítanak az atyáknak, tudni illik, hogy tisztán nem beszélletenek deákul, hogy beszédeket tsak gyengén bizonyítják, némelykor jádzo beszédekel éltenek. Ezeket az időnek kel tulajdonítani, a melyben éltenek, ha Cicero vagy Terentius idejében éltenek volna, ők is ugy beszéltenek volna valamint azok...*⁶⁷ A humanista filológusok latin stíluskritikájával szemben a szerző védelmébe vette a szentatyák frásait.

A kolostoralapítás és templomépítészlet kapcsán két említésre méltó mozzanatot emelünk ki. A régi s újabb viszonyok közti összefüggésre utalva, Fleury a remetéskedő

⁶⁴ „Aussi est-il certain par les historiens, que les armées des croisez étoient non-seulement comme les autres armées, mais encore pire; que toutes sortes de vices y regnoient, et...” Chap. LXIV. Croisades et Indulgence. I. m. 299.

⁶⁵ 80. lev. 1727. ÖM I. 146–148, 606–607.

⁶⁶ „Il est vrai; ces saints évêques ne prétendoient point être orateurs, ni faire de harangues; ils prétendoient parler familièrement, ...homelies en grec, et en latin sermons; c'est-à-dire entretiens familiers.” Chap. XL. Sermon. I. m. 249.

⁶⁷ „...que les humanistes modernes reprochent aux peres...” Chap. XL. I. m. 250–251.

barátok lakásáról ír:⁶⁸ Mikes, aki Rákóczival együtt korábban Grosbois-ban (Yerres) a kamalduliak kolostorában lakott (1715–1717), ismerte az ilyen kolostori települési formát: *a pusztaban lakozo barátok Cellái, kalyibák vagy egy mástol mesze valo kis házatskák valának, valamint mostanában a Cartusiánusok vagy a Camaldulok Cellái...* (54. Beszélgetés. Hogy mi okból különböztetnek meg a barátok külső képpen.) Fleury alább a rendalapításokról szóló részben is említi őket: „En France la discipline monastique commença à se relever, par la fondation du fameux monastere de Cluny, dont... En Italie S. Romuald fonda le monastere de Camaldoli et...”⁶⁹ Mikes csak a kamalduliakat hagyta meg, talán mert személyesen is megismerte utódaikat: *szent romuáldus akoron szerzé a Camaldulensis barátokat, és sok szent tanítványokat hagyta maga után...* (61. Beszélgetés. A vallás megtartásáról.) Ismeretes, hogy Rákóczi Rodostóból is levelezett a grosbois-i kamalduliakkal.

Az antikizáló francia barokk és klasszicista egyházi építészeti formák forrásait kutatva, Fleury saját megfigyelései alapján antik mintákra figyel, „comme il étoit aux maisons antiques”. *Egy szóval úgy tettik, hogy még mostanában is fel találom a klastromokban a régi romai házaknak formájokat, valamint azokat le írják Vitruvius és Palladius... Marcus Vitruvius Pollio római építész*⁷⁰ *és Palladius Rutilius IV. századi római író nevének említésével a régi maradandó emlékek megbecsülésére s a francia klasszicizmus antikizáló stílustörekvéseire emlékezteti az olvasót. Mikes hasonlóképpen, valamint hogy mostanában tsudálljuk azokat a régi épületeket, a melyek annyi saeculumtól fogvást meg maradtak, és valamint hogy mostanában is a tudós építő mesterek tanullyák azoknak a régi épületeknek formájokat, tudván azt, hogy az ő mesterségeket azok a fő példák vitték anyira hasonló képen... — folytatja a kolostori régiségekre térve — a klastromok a régi dolgoknak kints tarto helyei, a leg régieb kéz írások ott talaltattak fel... mostanában is találunk ót minden nap... (54. Beszélgetés.)*⁷¹ Ami célzás a XVII. század második felében megélelénkült egyháztörténeti kutatásokra.

Mikes az utolsó beszélgetésben hűen követi Fleury rövidre fogott befejező szavait. (69. Beszélgetés. Befejezés.)⁷² *A vége — „Fin.”* után itt is a könyv tartalmához illő fohással: *Légyen üdvezítőnk szent nevének düseretire — zárja le kéziratát.*⁷³

Az egyetemes művelődési jellegű munka és a tudós módszer igényeinek megfelelően látja el a francia szerző a szöveget alátámasztandó forrásutalásokkal. Természetes az ószövevségi hivatkozások nagy száma; e bibliai margóutalások töméntelen volta következtében a fordító egyszerűen elhagyta őket. Találhatók a Thalmudra vonatkozó utalások

⁶⁸ „Les celles ou cellules chez les premiers moines habitans des deserts, étoient autant de cabanes ou petites maisons séparées, comme celles des Chartreux et des Camaldules.” Chap. LIV. Raison de l'exterieur singulier des moines. I. m. 331.

⁶⁹ Chap. LXI. Conservation de la religion. I. m. 383.

⁷⁰ *De architectura* c. traktatusa i. e. 80 táján keletkezett.

⁷¹ „Et comme les plus savans architectes étudient avec soin...” — „On découvre tous les jours dans les usages écrits des anciens monasteres, des antiquitez ecclesiastiques tres-curieuses.” Chap. LIV. I. m. 332–334.

⁷² Chap. LXVIII. (LXIX.!) Conclusion. I. m. 425.

⁷³ Vö. előbb a 49. jegyz.

is. Összességében jelentős a zsidó, görög, római, keresztény auktorokra történő hivatkozások száma is, jóllehet a fordítás bizonyos elhagyásai és rövidítései következtében egyesek hiányoznak a kéziratban a kiadáshoz viszonyítva. Pl. Origenes, Szent Ágoston és Szent Jeromos; ilyenek a klasszikus kori Demoszthenész, a hellén Theokritosz; a római archaikus korból Terentius, az Augustus-kori Sztrabón, a császárkori és az utáni görög prózaírók, mint Plutarkhosz, a szofista Philostratosz, a pergamoni Galénosz, s a művelődéstörténeti elemeket kedvelő latin Suetonius, a régiségek iránt érdeklődő Gellius és az ókori latin széppróza utolsó klasszikusa, Apuleius. Az antik világ számos Fleury által említett szerzője azonban megtalálható a fordításban. A könyv első részében csak Homérosz; a másodikban vele együtt Cato, Xenophón, Josephus Flavius, Eustathius, ill. Tertullianus és Alexandria Szent Kelemen. A harmadik részben ez utóbbi mellett Szent Justinus s a már említett zsidó József. De az antik szerzők itt is többségben vannak: Hérodotosz, Szolón, Püthagorasz, Platón, Szókratész, Arisztotelész, Horatius, Tacitus, Philon. Egészében gazdag forrásanyag; jellemző Fleury széles körű olvasottságára és klasszikus irodalmi-történeti műveltségére, de a tudós módszerére is, ahogy elárasztotta írásművét forrásutalásokkal, ami következő másik írásában csak fokozódott (s arányaiban is megváltozik az újszövetség és a patrisztika javára); ez Mikes fordításában is tükröződik.

A „valóságos izraeliták” és az „első keresztények” idejétől induló egyetemes célzatú vallás-, egyház- és művelődéstörténeti színezetű tabló hatalmas forrásanyag földézése alapján rajzolódik ki. Amíg *Az Izraeliták...* szokásainak történetét mintegy harminc forrásmű alapozta meg, *A Keresztények...* esetében ezek száma kb. százra emelkedett. Megváltozott az antik és a keresztény auktorok aránya is az utóbbiak javára.⁷⁴

A zsidó-hellén, görög, római szerzők, illetve az újszövetségi, keresztény „szent iratok” s patrisztikai munkák zöme a Krisztus előtti és utáni „saeculumok” köré csoportosul. A klasszikus kor egyik rétegét a görög irodalmi s filozófiai források (Hérodotosz, Szókratész, Arisztophanész, Platón, Arisztotelész, Phürron) képviselik; a másikat a római irodalom korai klasszikusai (Panaitosz, Terentius) mellett a polgárháború s Augustus korából a legnagyobbak (Cicero, Vergilius, Horatius, Ovidius, Livius).

A görög és latin irodalmak műfajai tükrözik a történelemben, társadalomban, kultúrában végbemenő korszakváltást, amelyet a római császárkori irodalmak különféle fölhasznált forrásai is érzékeltetnek, különös tekintettel az első keresztény közösségek megjelenésére, s az üldöztetések idejére. Ide tartozik a korjellemző tudós értekező próza (Columella), az elbeszélő költészetből a verses mese (Phaedrus), a szatirikus regény (Petronius), a szatíra- és epigrammaköltészet (Martialis, Juvenalis), a római történetírás (Tacitus, Plinius), a zsidó-hellenisztikus történeti próza (Philon, Josephus Flavius), az újszofisztika szónoka (Dión); továbbá a tanúságul hívott II. századi életrajzírás (Suetonius), a régi idők felidéző kötetlen archaizáló próza (Gellius), a szofisták élet-

⁷⁴ Ezúttal az antik auktorok aránya kb. 40% — a keresztény forrásoké 60% — *Az Izraeliták...*-ban az antik kb. 75% — a patrisztikáé 25%. (Mintegy tíz olyan antik szerző van, akikre csak ez utóbbi munkában történt hivatkozás.)

rajzirodalma (Philosztratosz, Athénaiosz), az „ezüst kor” utolsó hullámába tartozó latin regény (Apuleius) képviselője. A filozófiában Porphüriosz már a hitviták kibontakozásának századát jelzi, a görög s latin nyelvű apologetikus irodalom kialakulásával.

Az első apologéták közül idézettek (Sz. Justinus Mártír v. Iusztinosz, a vértanú Irenaeus [Eirenaios], a mártír antiochiai Sz. Ignác püspök, Órigenész, Minutius Felix, Cyprianus) mellett különösen gyakran⁷⁵ történik utalás Alexandriai Sz. Kelemen (v. Clemens Alexandrinus v. Klémész) és Tertullianus (Quintus Septimus Florus) munkáira. Ezekhez kapcsolódnak a késői császárság (IV—VI. sz.) egyházatyáinak polémikus, dogmatikai prózai és költői művei. Közöttük található az alexandriai eretnek Arius v. Areiosz s ellenfele, az atticista Sz. Athanasius (v. Athanasziosz); a kisázsiai Nagy Sz. Vazul (v. Baszileiosz) s barátja Nazianzi Sz. Gergely (v. Nazianszoszi Grégoriosz), a konstantinápolyi pátriárka, Aranyszájú Sz. János (Ióannész Khrüszosztomosz) Chrysostomus, s Theodoretus szíriai püspök görög egyházi történetíró, mint Sozomenus is. A latin apologetika mesterei sem hiányoznak: Lactantius, a „keresztény Cicero”, Szent Epiphanius ciprusi metropolita, Szent Ambrus (Ambrosius) milánói püspök, Szent Jeromos (Sophronius Eusebius Hieronymus), a szövegben annyit idézett újszövetség véglegesítője és az ószövetség latin fordításának (Vulgata) elkészítője; a galliai krónikás, Sulpicius Severus, s a történeti érdeklődésű hispániai születésű Orosius, végül a jeles latin egyházatyák közül is kiemelkedő Szent Ágoston (Aurelius Augustinus). A keresztény költészet kialakulásában közülük elsősorban Naz. Sz. Gergely, valamint a szintén idézett hispániai Prudentius, a „keresztény Horatius” és a bordeaux-i Szent Paulinus nolai püspök játszott szerepet. Előfordulnak hivatkozások a korai patrisztika és az ókori irodalom utolsó generációjához tartozó auctorokra is, közéjük tartozik Cassianus (Jean Cassien évêque d'Autun) moralista, a prédikációíró galliai Salvianus, a historizáló tours-i Szent Gergely (Gregorius de Tours), Evagrius Scolasticus egyháztörténész, s Isidorus, a régiségkedvelő sevillai püspök. Az őskereszténység auctoraira történő utalások kiterjednek a pápákra is, az episztola- és homéliaíró Szent Kelemtől Szent Celestinus, Nagy Szent Leó és Nagy Szent Gergely műveire is.

Az idézett középkori auctorok száma jóval kevesebb. De a IX—XI. századi szerzők, mint az egyháztörténész Nicephorus konstantinápolyi pátriárka, a bourgogni születésű krónikás Raoul Glaber s az episztolaíró Saint Pierre Damien, vagy a XII. századiak, a szerzőíró Blésiai Péter (Pierre de Blois), a kánonjogász kompilátor Gratianus, Szent Bernát, Villehardouin, a kereszties hadjárat krónikása, a források csökkenő, de változatos képét mutatják. Jean sire de Joinville historikus és Aquinói Szent Tamás, a virágzó skolasztika teológiai doktora képviselik a XIII. századot. A reneszánsz korából (XVI. sz.) mindössze három, egymástól teljesen eltérő típusú szerző fordul elő, a misztikus Szent Teréz, Caesar Baronius kardinális, akinek annaleseire támaszkodik és Machiavelli, akivel vitatkozik. Cl. Fleury saját századából sem merít többet a kortárs írók munkáiból.

⁷⁵ A gyakoriság érzékeltetésére megemlíthető, hogy a francia kiadásban leggyakoribb Tertullianus (kb. 40), Eusebius és Alexandriai Sz. Kelemen (25–25), Órigenész, Sz. Cyprianus, Sz. Ágoston (20), Chrysostomus, Baronius (15), Sz. Justinus, Sz. Jeromos, Sz. Ambrus, Prudentius, Nagy Sz. Vazul, Nazianzi Sz. Gergely, Sz. Paulinus, Nagy Sz. Gergely, Thomassin (5–10 között), a többi ez alatti hivatkozás.

Az egyházi rendtartás és szabályzat, a liturgia XVII. században keletkezett kézikönyv-irodalmából csupán az oratoriánus L. Thomassin, a benediktinus Mabillon és Bona kardinális összefoglalásaira hivatkozik. Mikes fordításában szinte hiánytalanul tükröződik ez a sokrétű, kiterjedt forrásanyag, legfőképpen az egyes forrásművek és auktorkok előfordulásának gyakorisága mérséklődött,⁷⁶ illetve általában csökkent a rájuk való utalások és hivatkozások száma.

A fordító helytel-közzel itt is saját megjegyzéseivel toldotta meg a francia szerző szövegét. A házasságról szóló 12. Beszélgetésben⁷⁷ például a gyűrűs pecsét nyomó régi használatával kapcsolatosan hozzáfűzi, *valamint most is a törököknél*. Alább a 31. Beszélgetésben (A temetésről) említi az éneklést, imádságot követő őskeresztény lakomát, *amely vendéglést nevezék agapesnek*, eddig a francia szöveg,⁷⁸ de Mikes hozzáteszi, *ezt nevezik a mi nyelvünkön tornak*. Érdekesek az 57. Beszélgetés ilyen vonatkozásai (A barbarusok elterjedésekről és szokásokról). Fleurynél: „Il est vrai que les Barbares se convertirent. Les Francs se firent Chrétiens: Les...”⁷⁹ *A való hogy a barbarusok meg térének, a magyarok keresztényeké levének, a gotusok, lombardusok...* Mikes szokása szerint a magyarokkal helyettesíti a franciákat, illetve őseiket, de ezúttal túl korai a magyarokról írni a IV. század frankjai, a gótok és lombardok társaságában. Az amerikai vademberekről szól a további francia szöveg: „...il a esté tres-difficile jusques à present d'en faire des Chrétiens; sinon de ceux qui ont esté l'enfance aprivoisez et évelez parmi les François.”⁸⁰ Mikes: *mostanáig is nehéz belölk keresztényt isinálni, hanem az olyanokból, kik a francziák, vagy a spanyolok között nevedkedtenek fel...* A fordító és levélíró Mikesnek voltak más olvasmányai is a vademberekről,⁸¹ és a *spanyolok* így kerültek ide. A beszélgetés a vad és barbár népekre utalva fejeződik be. „Je ne veux pas dire que les Francs et les autres peuples vainqueurs des Romains fussent encore en cet état. Mais...”⁸² *Nem mondom azt, hogy a hunnusok, vagy az akori nemzetségek illyenek lettenek volna, de...* — ahol hunok kerültek a frankok helyére.

Másutt Fleury is beszél magyar vonatkozásokról. A *nap nyugoti szokásokrol és a tizedik saeculumban lévő rendeletlenségekről* idézett 60. Beszélgetés első bekezdésének témája az európai részek pusztítása: „...l'empire François...les Normands encore payens le pillerent et le desolerent de tous côtez; les Hongrois aussi payens coururent l'Italie; les Sarrasins...”⁸³ Mikes összevonással írja: *az időkben a saracenusok nagy rablásokat*

⁷⁶ Például a magasabb számú utalások (40, 25, 15) esetében a kéziratban ezek száma jobbra több mint a felére csökkent. Megjegyzendő, hogy a fordításban nem említett auktorkok száma kevés (Phaedrus, Arisztotelész, Gellius, Mabillon).

⁷⁷ Chap. XII. Mariages. I. m. 96.

⁷⁸ Chap. XXXI. Sepultres. I. m. 184.

⁷⁹ Chap. LVII. Incursion des Barbares et leurs moeurs. I. m. 352, 355.

⁸⁰ I. m. 356–357.

⁸¹ A vademberekkel kapcsolatos exotikus témák: 69. 75. 199. lev. Mikes ÖM I. 577, 592, 782; a *Mulatságos napok* novellái között is, ÖM III. 14 és 981 („nouvelle espagnole”), 218 és 1018 („a szép vadleány”).

⁸² I. m. 1694. 357.

⁸³ Chap. LX. I. m. 374.

követtek orosz országban, spanyol országot már annak előtte száz esztendővel birták, a magyarok még akkor pogányok lévén, Európának egyik részét fel nyargalták, és... A következő, A vallás megtartásáról készült 61. Beszélgetés fejtegetései közben olvasható: „S. Gerard noble Venetien évêque et martyr en Hongrie, et... S. Gerand Comte d'Aurillac, S. Etienne roi de Hongrie, S. Emeric son fils, l'empereur S. Henry, le roi Robert.”⁸⁴ Mikes: *szent Gerardus püspök, velencei nemes ember lévén, magyar országban martýrságot szenvedet... a világiak között is látnak egy néhány szenteket, úgy mint szent István magyar királyt, szent Imrét, az ő fiát, szent Henricus császárt, Robertus királyt s a folytatást már ő fűzte hozzá a 62. Beszélgetés egyik bekezdése végéről: ugyan ezis tsinálta azt az Isteni hymnust, veni sancte spiritus, et emitte Coelitus.*⁸⁵ Mikes alkalmi bővítései és a szöveg magyar vonatkozásai összességükben sajátos szint adnak e fordításoknak.

Lajos Hopp

OUVRAGES DE FLEURY TRADUITS PAR KELEMEN MIKES

Parmi les manuscrits non datés de K. Mikes de Zagon (1690–1761) se trouve la traduction des deux livres de Cl. Fleury, historien, pédagogue, auteur possédant une formation littéraire très poussée, bon styliste, disciple de Bossuet, ami de la Bruyère et de Fénelon, membre de l'Académie. Voici Les Moeurs des Israélites, où l'on voit le modèle d'une politique simple et sincère pour le gouvernement des états et la réforme des moeurs (Paris 1681) — Les Moeurs des chrétiens (1682). La première parution de l'édition collective (Paris 1700). L'ensemble des deux livres offre un tableau chronologique des actes édifiants répandus dans la Bible, l'Évangile et l'histoire des Juifs et des premiers chrétiens. Le traducteur a choisi parmi les éditions nombreuses une édition corrigée et augmentée de 1690 (ou 1700, 1701, 1712 etc.), d'autre part de 1694 (ou 1701, 1712, 1713 etc.). Dans le cas des éd. collectives se sont les éd. de 1720, 1727 etc. qui correspondent au texte du manuscrit.

Les Moeurs des Israélites comprend 35 chapitres, du temps d'Abraham à la ruine de Jérusalem. Après le chap. I. „Dessein de ce Traité” le livre est divisé en trois parties: Patriarches. Chap. II—IV. — Israélites. Chap. V—XXVIII. — Juifs. „Captivité.” Chap. XXIX—XXXV.

Les Moeurs des chrétiens contient 69 chapitres, et dans le manuscrit il y a 69 „entretiens”. Ce livre se divise en quatre parties après le Chap. I. „Division de ce Traité”: Vie de Jesus Christ. Chap. II—III. — Temps des persecutions. Chap. IV—XXXIII. — Princes chrétiens. Chap. XXXIV—LIV. — Relâchement des chrétiens. Chap. LV—LXVIII. — Chap. LXIX. „Conclusion.”

Concernant les auteurs des travaux moralisateurs, historiques et didactiques traduits par Mikes, il y avait des écrivains considérés comme d'excellents connaisseurs de la langue et du style, ainsi ses traductions deviennent importantes aussi bien du point de vue linguistique, que littéraire et stylistique. L'écrivain en émigration, représentant de la noblesse moyenne transylvaine, évoqua la nécessité de la promotion de la langue maternelle et d'une communauté linguistique nationale.

⁸⁴ Chap. LXI. I. m. 383–384. II. Szent Henrik (1014–1024), II. Róbert (996–1036).

⁸⁵ Chap. LXII. Az első bekezdés végén elhagyott sorokból való a bővítés: „Nous chantons encore des répons composez par le roi Robert; et...” De itt csak „répons” (reszponzórium) áll, nem a „Veni sancte...” I. m. 387.